

Ю. О. Карпенко

**ПРОБЛЕМА ДАВНЬОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ГІДРОНІМІЇ
В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ (2)**

Давньоевропейська гідронімія, концепцію якої розвивають відомі німецькі мовознавці, починаючи від Г. Крає, представлена в Українських Карпатах у помітних кількостях і з високим ступенем виразності. Можна, як це робить ряд мовознавців, взагалі заперечувати всю давньоевропейську гіпотезу. Але якщо її все ж таки не відкидати, то разом з тим не закриєш очі й на гідронімічні давньоевропеїзми, якими рясніють Східні Карпати. Автор продовжує аналіз цих давньоевропеїзмів, започаткований статтею у часописі "Мова" (2001, №5-6).

Маємо підстави припускати, що у карпатській гідронімії відбита, серед інших, і давньоевропейська база *шог, що означала не лише "море", а й "непроточну воду" взагалі. Пор. термін **морське око**, поширений у Західних, але знаний і в Східних Карпатах. Хоч Я. Рудницький в описі бойківських топографічних термінів його не подає, бойки все ж його вживають, пор. таку констатацію: "Є тут чудові гірські озера, звані "морські очі" [14:30]. Пор. також гідротерміни **око велике озеро на по-**

лонині, **учко** *мале озерце на полонині*, засвідчені М. Грицаком у Закарпатті [3:78]. Власне, у Закарпатті досить поширене й згадане сполучення **мурське (мурське, мїрське) уко**, яке В. Німчук слушно відносить “до дуже давніх географічних термінів” [15:128] та яке активно вживається у словацькій і чеській, також польській мовах у сенсі “високогірне глибоке озеро”, маючи й інші значення [19:209]. Означуване слово терміна не вказує, вірогідно, на око “орган зору” (метафоричний ужиток), а є слов’янським продовженням іє. назви води, пор. лат. aqua тощо [6, 1:389]. Утім, В. Лучик приймає саме метафоричну інтерпретацію цього терміна [12:146].

Імовірно давньоєвропейської давнини сягає назва лівої притоки Тиси Марош, рум. Муреш у Румунії, засвідчена ще Геродотом як Μαρῖς. Утім, В. Георгієв вважає назву фракійською з огляду на заміну іє. Ъ на дак. а [2:92], пор. збереження давнього вокалізму в назві лівої притоки Дунаю Морави [1:256]. Однак прихильники давньоєвропейської гіпотези обидва ці відомі гідроніми кваліфікують саме як давньоєвропейські [25:335]. У цьому зв’язку привертають увагу гуцульські гідроніми **Мариш, Марична, Маричійка, Марічійська** [16:352], пор. ще оронім Мариш та назву поселення Мбреш [27:74, 153, 194], які всі локалізовані в невеличкому проміжку між Косовим та Верховиною. Можна думати, що все це залишки давньоєвропейського (чи фракійського) гідроніма, що знаходився тут. Виведення всіх цих назв з рум. *mare великий*, пропоноване С. Грабцем, необгрунтоване.

З цим комплексом пов’язується й висунута О. Трубачовим цікава слов’янська етимологія назви угорського закарпатського комітату **Мараморош**, рум. Марамуреш, первинно — невеликого лівого допливу Тиси Мара, давніше Maramaros з Marimarusa < псл. *mor’є тьгълѣ *померле море* [22:251-252]. За праслов’янським етапом тут теж мав би стояти давньоєвропейський, з фракійським посередництвом. Пор. пропоноване Л. Беднарчуком розуміння гідроніма як поєднання назв Мара + Муреш [24:25].

Не можна категорично відхилити зв’язку з розглядуваним комплексом гідронімів Мармурник та Мармурникувбта [16:353], які також знаходяться між Косовим та Верховиною й повідомляються С. Грабцем, який виводить їх з назви рослини мармурник *чина лісова* [27:86, 229]. Для останнього з цих гідронімів така інтерпретація цілком можлива, оскільки суф. -уват-, продуктивний у карпатській гідронімії, вказує на наявність (але не панування) певної прикмети, зокрема рослинної, пор. Ялинковатий, Смерековатий (у бойків, дані Я. Рудницького), Бервінковатий, Бозниковатий, Чемероватий (у гуцулів, дані С. Грабця). Але безафіксне повторення назви рослини в гідронімії, як правило, виявляється фактом

гетерогенної омонімії. І головне, сама назва рослини мармурник [4, 2:406] не пов'язана з мармуром і залишається етимологічно неясною [6, 3:399]. Вона може відбивати у кінцевому рахунку той самий давньоєвропейський термін *mor або, зважаючи на вокалізм, його фракійське продовження. Редуплікація й гідроніма Мармурник, і ботанічного терміна мармурник перегукується з топонімом Мараморош.

Невиразними у крапатському регіоні є сліди давньоєвропейської гідронімічної бази *ser/*sor текти. Закарпатський гідрокомплекс басейну Тиси Серня, Серняк, Сірновець, Сірнівська Звурин [16:499], який у В. Шульгача пов'язується саме з цією базою [23:74-75], вказує на псл. *syn-, тобто іє. ступінь редукції *sr-. Інші претенденти на фіксацію цієї бази мають надто прозорі ближчі етимології, щоб адресувати їх давньоєвропейській старовині. Пор. хоча б спокусливий своєю фонетикою та структурою гідронім **Сарбга** (дві річки в басейні Пруту й одна між Дністром та Прутом в Одеській обл., пор. [16:487]), котрий дуже легко виводиться з рум. sare *сіль*, slrat *солоний* [11:179-180].

Так само не досить певними є карпатські сліди давньоєвропейської гідронімічної бази *ueis/*uis текти, литися. Найочевидніші її слов'янські вияви — південнобузька **Вись** (Велика й Мала) та польська Вісла [30:264 і далі; 31:60; 12:25-26] — знаходяться за межами Карпат. У досліджуваному ж регіоні ця база, якщо вона там була, затьмарена пізнішими семантичними нашаруваннями. Маю на увазі дві групи гідронімів. Одна з них орієнтована на вишню чи прикметник вишній *верхній*, а друга — на подзвінчену діалектну форму останнього вижній.

До першої групи у карпатських межах можна віднести два гідроніми Вишня (ще дві Вишні є в басейні Дніпра та Південного Бугу, пор. [16:105]); два потоки з назвою Вишенька, причому обидва впадають у сянську Вишню (ще одна Вишенька впадає до Дніпра — [16:104]); єдина в Україні річкова назва Вишниця на горішньому Дністрі. Якщо Вишенька є беззаперечним похідним від назви Вишня, то ця остання, як і Вишниця, може сягати дє. *Všs-0n-a. Саме так розуміє сянську Вишню Я. Рігер і за ним Ю. Удольф [29:179-180; 32:635-636]. Форма *Všs0na у слов'ян зазнала закономірної зміни s > x і дала зрештою *Вішьна > *Вишна. Остання форма семантично поглиналася прикметником вишній, пор. діалектне коливання твердої та м'якої групи вишний — вишній *верхній*. Оскільки іменованний об'єкт є предметом, зрештою жіночий рід прикметника вишна — вишня став розумітися як іменник, назва плодового дерева вишня, пор. породжений сянським гідронімом Вишня ойконім Судова Вишня [16:105]. Подібних семантичних зрушень не зазнала назва лівої притоки Тиси коло Сігета (Румунія), що звучить рум. Vișeu, мад. Visy і досить імовірно пов'язується з тією ж дє. назвою *ueis [24:28]. Можна думати,

що поява тут шиплячого звука замість свистячого теж пов'язана з древнім праслов'янським процесом $s > x > \text{ль}$

Таке розуміння гідронімів Вишня, Вишниця й, отже, визнання в них дії відомого праслов'янського “закону *ruki*” автоматично засвідчує найглибшу слов'янську древність регіону. Адже заміна $s > x$ після *r, k, ц, і* діяла ще в ранній період існування праслов'ян. Тобто де. гідроніми, які нині звучать Вишня, Вишниця, локалізувалися в межах найдавнішого розселення слов'ян.

Ще менше певності в гідронімійній групі **Виженка** — права притока Черемошу, яка утворюється злиттям **Великої Виженки** та **Малої Виженки** [11:107, 109-110, 150]. При впадінні Виженки у Черемош розташоване с. Вижниця, у місцевій вимові — Віжниця, назва якого структурно й фонетично є вихідною для утворення Виженка [10:21]. Тому припустимо думати, що тут маємо поглинення гідроніма ойконімом, тобто — що давніше існував гідронім Вижниця, а Виженкою іменувався доплив річки (нинішня Мала Виженка). Назва Вижниця — від. укр. діал. вижній, вижний *верхній*, подзвінченого варіанта прикметника вишній [6, 1:372]. Далі Вижниці можна адресувати все, сказане вище про Вишницю. На корсить де. інтерпретації нібито промовляє те, що Вижниця (як і Вишниця) існує за відсутності будь-якої *Нижниці, а в гідронімії практично завжди маємо парну опозицію вижній (вишній, горішній) — нижній (долішній). Стосунок до цієї групи гідроніма **Віжомля**, з варіантом **Ожомля**, що належить басейнові Сяну [16:107], залишається неясним. Тут слід зважити й на те, що “утворення на -омля — суто слов'янське явище” [7:69; пор. ще 8:139-140].

Горішня Вісла на межі Східних та Західних Карпат приймає правий доплив **Uszew** з притокою **Uszwica** чи у варіанті **Uszwica** з притокою **Uszew**, інакше **Uszwia**, **Uszewka** [26:23, 24]. Від цієї гідронімійної групи етимологічно невіддільна назва літописної **Ушиці**, лівої притоки Дністра у Хмельницькій обл. [16:582]. Л. Беднарчук з певним ваганням пов'язує цей гідрокомплекс з іє. **ues-* *вологий* на ступені редукції [24:28].

Власне, тут слід говорити про редуковану форму **us* тієї самої де. бази **ueis*, про яку йшлося вище. Вокалізм [u] пояснюється особливою позицією, генезою та функцією ініціального звука.

Але сказавши а, треба сказати й б. Досі дністровську Ушицю кваліфікували як балтійську назву [5:168], йдучи за авторитетними інтерпретаціями верхньодніпровських гідронімів **Уша** (їх є 4, у тім числі й давнє літописне наймення сучасної річки **Уж**, правої притоки Прип'яті) та **Уса**, що належить трьом річкам [20:211, 212]. Для горішнього Дніпра така етимологія географічно прийнятна. Але щось не віриться, щоб балти проникли в горішній Дністер і тим паче в горішню Віслу. Мабуть, де.

розуміння тут доречніше. А це має означати, що й усі випадки ужитку верхньодніпровських гідронімів Уша та Уса (з йотацією чи її відсутністю) доцільніше теж кваліфікувати як давньоєвропеїзми. Зважаючи на древність фіксації прип'ятського гідроніма Уж у формі Уша доводиться сумніватися у слушності його виведення з псл. *ǫъ *вуж* — давно пропонуваного і нещодавно підтриманого О. Карпенко [9:166]. Подзвінчення вихідного глухого у формі Уж є наслідком народноетимологічного переосмислення гідроніма.

Ще одна дє. гідронімічна база **уег*/**уог*/**уґ* *вода, ріка* [25:335], цілком імовірно, збережена гідронімом **Вбрва** у басейні Сяну [16:82]. В Україні є ще одна Вбрва у басейні дніпровської Сули, яку О. Стрижак, відхиливши антропонімії джерела, слушно відносить до давніх *ū*-основ, реконструюючи її даню форому *Вары — як буква з буки, і пов'язує з д. — інд. *vār*, *vāri* вода [17:38-39]. Сульська та сяньська Варви є, безперечно, тотожними генетично і мають широкі слов'янські та європейські зв'язки (почасти названі О. Стрижаком), серед яких варто виділити р. Вардар у Македонії, хоч В. Георгієв [1:115] тлумачить її інакше. Менш прийнятним видається паралельно запропоноване О. Стрижаком і підтримане О. Трубачовим тлумачення гідроніма Варва, також і сяньського, як слов'янського утворення від *вар*, *варити* [21:68-70; пор. ще 5:29].

Менш вірогідними претендентами на відображення даної дє. бази є гідроніми **Ворочівка** (ступінь **уог*); **Веречбн**, **Верешн** (усі ці три річки належать басейнові Тиси), **Верещиця** (горішній Дністер), **Верещиха** у басейні Черемошу [16:122, 98] — ступінь **уег*, із закономірним східнослов'янським розвитком сполучень *tort*, *tert*; **Урич** — ліва притока Стрия (ступінь **уґ*). Остання назва у [16:580] подається у формі **Уріч** (зближення з ріка, річка; утім О. Карпенко [9:165] доказово виводить гідронім **Нерич** з рідкісним варіантом **Неріч** саме від апелятива *ріка*), а у П. Маштакова — у формі Урыч і відбиває “особливий дуже специфічний гідронімічний ужиток -ич” [21:226]. Усі ці гідроніми мають або можуть мати більш-менш обґрунтовані ближчі етимології (пор., наприклад, 11:110), однак не виключено, що інтерпретації такого роду ґрунтуються на вторинних слов'янських перебудовах дослов'янських гідронімів, на їх народноетимологічних переосмисленнях, що зокрема простежується у фіксованих варіантах гідроніма Урич. Мабуть, найпізнішу з таких перебудов, словотвірне нарощення **Уричанка**, яке цілковито виключає зв'язок з лексемою *річка*, зафіксував М. Матіїв, необачно віднісши цю форму до “незначних відмінностей” і навіть не увівши до словника, але, на щастя, згадавши її у передмові [13:4].

Дещо загадковим є закарпатський гідронім **Іза** (ліва притока Тиси в Угорщині), що відбиває дє. корінь **eis*/**ois*/**is* [25:338, 346] *швидко*

текти. Назва Іза ідеально виписується в де. гідронімійну структуру [25:336] і має, з долученням суфікса -ор/-ер, чимало західноєвропейських відповідників, безпосередніми спадкоємцями яких прийнято уважати кельтів [пор. 18:272]. Найближчий серед них — чеський гідронім Jizera, правий доплив Ельби; пор. ще притоку Дунаю Ізар у Німеччині та ін. [28:138].

Форма гідроніма Іза має істотну етногенетичну вагомість. Де. *Isa, якби воно було засвоєне безпосередньо праслов'янами, мало б зазанати переходу $s > x$, як це сталося у випадках Черхава, Вишня тощо. А тут маємо натомість подзвінчення $[s] > [z]$, що притманне фракійській мові [1:123], а також може бути пов'язане з кельтським чи іншим посередництвом. Цей факт підказує, що слов'яни прийшли до Карпат не з півдня чи заходу (що мало б бути, якби вони сиділи перевинно на Середньому Дунаї), а зі сходу. Можливим похідним від назви Іза є гідронім **Ізук**, рукав Іршави в басейні Тиси [16:220], хоч пор. укр. діал. *ізук загата в річці для ловлі риби* (див. з літературою та дотичним матеріалом 23:11-12).

Додамо, що Л. Беднарчук поєднує з Ізою гідронім **Іда**, теж у басейні Тиси, припускаючи можливість відображення в останньому іє. *ej-dh-*йти*, пор. укр. *і-ти*, *ід-у* [24:24-25]. Однак тут маємо різні корені й, отже, окремий імовірний давньоєвропеїзм. Натомість базу *is, але без подзвінчення, маємо у виразному давньоєвропеїзмі **Ісла**, на який звернув увагу ще Я. Розвадовський і за ним Ю. Удольф [32:632].

1. **Георгиев В.** Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958.
2. **Георгиев В.** Българската етимология и ономастика. — София, 1960.
3. **Грицак М. А.** Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області // Питання гідроніміки. — К., 1971.
4. **Грінченко Б. Д.** Словарь української мови. — К., 1907-1909. — Т. 1-4.
5. **Етимологічний** словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985.
6. **Етимологічний** словник української мови. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.
7. **Желєзняк І. М.** Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя. — К., 1987.
8. **Карпенко О. П.** Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. — К., 1989.
9. **Карпенко О. П.** Гідронімія басейну Ужа на діалектному тлі центрального Полісся // Полісся: Мова, культура, історія. — К., 1996.
10. **Карпенко Ю. О.** Топоніміка гірських районів Чернівецької області. — Чернівці, 1964.
11. **Карпенко Ю. О.** Топонімія Буковини. — К., 1973.
12. **Лучик В. В.** Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996.